

भारतातील बाल कामगार प्रथाचे विविध दुष्परिणाम व उपाययोजना

प्रा. डॉ. लक्खन इंगले

अर्थशास्त्र विभाग

सी. पी. अँड बेरार महाविद्यालय, नागपूर (भारत)

मो. ९७६४१९७३६०

E-mail: inglelakhan9@gmail.com

गोषवारा :

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये दारिक्ष्य, बेरोजगारी या समस्येप्रमाणेच एक समस्या आहे व ती समस्या म्हणजे बाल कामगार होय. बाल कामगार ही समस्या संपूर्ण जगामध्ये दिसून येते, परंतु इतर देशाच्या तुलनेत भारतामध्ये बाल कामगारांचे प्रमाण जास्त आहे. बाल कामगारांची आर्थिक परिस्थिती खालावलेली असल्यामुळे ते काम करतात. बाल कामगार शब्दाचा उच्चार केला म्हणजे यामध्ये फक्त मुलांचाच समावेश होतो असे नाही. तर यामध्ये मुलींचा सुद्धा समावेश होतो. ज्या मुलां-मुलींचे वय १४ वर्ष वयाच्या आत असते व ते उदरनिर्वाहासाठी किंवा इतर गरजेसाठी पैशाच्या अपेक्षेणे काम करतात ते मुले व मुली बाल कामगार या संकल्पनेमध्ये येतात. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश म्हणजे भारतातील बाल कामगार प्रथेमुळे बाल कामगारांवर झालेल्या विविध दुष्परिणामाचा अभ्यास करून ती समस्या कमी करण्यासाठी किंवा समस्या पूर्णता नष्ट होण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे हा आहे.

शब्दसंकेत : बाल कामगार, भारतीय संविधान, शोषण, शिक्षण, जबाबदारी, बेरोजगारी.

प्रस्तावना :

“बाल कामगार म्हणजे ज्या कामगारांचे वय १४ वर्षाच्या आत असते अशा कामगारांस बाल कामगार असे म्हटले जाते.”

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी घटनेचा मसुदा लिहीत असतांनाच त्यांना बाल कामगार या समस्येविषयी जाणीव होती म्हणून त्यांनी भारतीय संविधानामध्ये बाल कामगारांच्या समस्येवर आळा घालावा व बाल कामगारांना स्वरक्षण द्यावे यासाठी घटनेमध्ये तरतूदी नमुद केल्या आहेत. भारतीय राज्यघटनेच्या भाग ३ मध्ये बाल कामगारांच्या मूलभूत हक्कांची तरतूद करण्यात आली आहे. भारतीय संविधानाच्या कलम क्र. २४ मध्ये १४ वर्षाच्या आतील मुलांना कामावर डेवण्यात बंदी करण्यात आली आहे. तसेच संविधानाच्या कलम क्र. २३ मध्ये बाल कामगारांची पिळवणूक होऊ नये यासाठी तरतूद करण्यात आली.^१

बाल कामगार ही काही नव्याने उद्भवलेली समस्या नसून भारतात फार पूर्वीपासून चालत आलेली प्रथा आहे. इ. स. पूर्व ३०० मध्ये कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात बाल सेवक, कुलन असा बाल कामगारांचा उल्लेख आढळतो. मध्ययुगाच्या काळात देखिल ही प्रथा अस्तित्वात होती. या पद्धतीनुसार संरजामदाराकडे गरीब लोकांना त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांना व लहान बालकांना देखिल वेठिगारी करावी लागत असे. १८६० मध्ये इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाल्यानंतर संपूर्ण समाज व्यवस्थेची अर्थव्यवस्था जागतिक पातळीवर बदलली व सरंजामशाही अस्तानंतर भांडवलशाही समाज व्यवस्थेची याच काळात निर्मिती झाली. श्रमाची मोठी बाजारपेठ या भांडवलशाहीवर आधारीत समाजव्यवस्थेत निर्माण झाली, प्रचंड प्रमाणात औद्योगिकरण झाले. याचा परिणाम सर्व जगावर होऊन जगात मोठ्या प्रमाणात नागरीकरण झाले. अनेक लोकांना औद्योगिकरणामुळे रोजगार मिळाले. यामुळे ग्रामीण लोक शहराकडे आकर्षित झाले. तेथे गेल्यावर स्वतःच्या नव्हे तर कुटुंबाच्या गरजांची पूर्तता करता यावी म्हणून बालकांना कामास लावण्यास सुरुवात झाली.^२

संशोधनाची उद्दिष्ट्य :

१) भारतातील बाल कामगार प्रथेच्या विविध दुष्परिणामाचा अभ्यास करणे.

२) भारतातील बाल कामगार प्रथाचे निर्मूलन करण्यासाठी उपाययोजना सूचविणे.

बाल काम आणि बाल कामगार यातील फरक

बाल कामगार हा शब्द दोन शब्दापासून बनला आहे व ते दोन शब्द म्हणजे बाल + कामगार होय. याचाच अर्थ लहान मुलगा जेव्हा घरातील कामामध्ये हातभार (मदत) करत असेल तर तो त्याच्या नैसर्गिक, सामाजिक आणि शारीरिक विकासाच्या प्रक्रियेचा एक भाग असतो. परंतु जेव्हा मुलगा उपजिविकेसाठी काही पैशाच्या अपेक्षेने काम करतो तेव्हा त्याला बाल कामगार म्हटले जाते.^३ अशा प्रकारे बाल काम आणि बाल कामगार यामधील फरक सांगता येतो.

भारतातील बाल कामगार

५ ते १४ वर्ष वयोगटातील बाल कामगारांचे राज्य निहाय वितरण (१९७१ ते २०११)

अ.क्र.	राज्याचे नाव	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
१	आंध्र प्रदेश	१६२७४९२	१९५१३१२	१६६१९४०	१३६३३३३९	४०४८५१
२	आसाम	२३९३४९		३२७५९८	३५१४१६	९९५१२
३	बिहार	१०५९३५९	११०१७६४	९४२२४५	१११७५००	४५१५९०
४	गुजरात	५१८०६१	६१६९१३	५२३५८५	४८५५३०	२५०३१८
५	हरियाणा	१३७८२६	१९४१८९	१०९६९१	२५३४९१	५३४९२
६	हिमाचल प्रदेश	७१३८४	९९६२४	५६४३८	१०७७७४	१५००१
७	जम्मु काश्मीर	७०४८९	११३१५३०		१७५६३०	२५५२८
८	कर्नाटक	८०८७१९	११३१५३०	९७६२४७	८२२६१५	२४९४३२
९	केरळ	१११८०१	९२८५४	३४८००	२६१५६	२१७५७
१०	मध्य प्रदेश	१११२३१९	१६९८५९७	१३५२५६३	१०६५२५९	२८६३१०
११	महाराष्ट्र	९८८३५७	१५५७७५६	१०६८४२७	७६४०७५	४९६९१६
१२	छत्तीसगढ़				३६४५७२	६३८८४
१३	मनिपुर	१६३८०	२०२१७	१६४९३	२८८३६	११८०५
१४	मेघालय	३०४४०	४४९१६	३४६३३	५३९४०	१८८३९
१५	झारखण्ड				४०७२००	९०९९६
१६	उत्तराखण्ड				७०१८३	२८०९८
१७	नागालॉन्ड	१३७२६	१६२३५	१६४६७	४५८७४	११०६२
१८	ओरिसा	४९२४७७	७०२२९३	४५२३९४	३७७५९४	९२०८७
१९	पंजाब	२३२७७४	२१६९३९	१४२८६८	१७७२६८	९०३५३
२०	राजस्थान	५८७३८९	८९९६०५	७७४१९९	१२६२५७०	२५२३३८
२१	सिक्किम	१५६६१	५८६१	५५९८	१६४५७	२७०४
२२	तामिळनाडू	७१३३०५	९७५०५५	५७८८८९	४१८८०१	१५१४३७
२३	त्रिपुरा	१७४९०	२४२०४	१६४७८	२१७५६	४९९८
२४	उत्तर प्रदेश	१३२६७२६	१४३४६७५	१४१००८६	१९२७११७	८९६३०१
२५	पश्चिम बंगाल	५११४४३	६०५२६३	७११६९१	८५७०८७	२३४२७५
२६	अंदमान व निकोबार	५७२	१३०९	१२६५	१९६०	९९९
२७	अरुणाचल प्रदेश	१७९२५	१७९५०	१२३९५	१८४८२	५७६६
२८	चंदिगढ	१०८६	१९८६	१८७०	३७७९	३१३५
२९	दादर व नगर हवेली	३१०२	३६१५	४४१६	४२७४	१०५४
३०	दिल्ली	१७१२०	२५७१७	२७३५१	४१८९९	२६४७३

३१	दमन व दिव	७३९१	९३७८	९४१	७२९	७७४
३२	गोवा			४६५६	४१३८	६९२०
३३	लक्ष्मिंद्रिप	९७	५६	३४	२७	२८
३४	मिंदोरम		६३१४	१६४११	२६२६५	२७९३
३५	पॉन्डेचरी	३७२५	३६०६	२६८०	१९०४	१४२१
	भारत	१०७५३९८५	१३६४०८७०	११२८५३४९	१२६६६३७७	४३५३२४७

स्रोत :- भारतीय जनगणना १९७१ ते २०११. * रिकामे रकाने आकडे उपलब्ध नाही हे दर्शवितात.

भारत सरकार दर दहा वर्षाला जनगणना करत असते, यामध्ये वेगवेगळ्या घटकाचा सर्वे केला जात असतो. जनगणना मध्ये बेरोजगारी, दारिद्र्य, स्त्री पुरुष प्रमाण, शिक्षणाचे प्रमाण, याधटकाप्रमाणेच सरकार गज्य निहाय बाल कामगारांचा सर्वे करत असते. सन २०११ मध्ये भारतामध्ये बाल कामगारांची संख्या १,२६,६६,३७७ एवढी होती तर सन २०११ मध्ये ही संख्या ४३,५३,२७७ एवढी झाली. यावरुन असे दिसून येते की, २००१ च्या तुलनेमध्ये २०११ मध्ये बाल कामगारांची संख्या कमी आहे. भारतामध्ये दरवर्षी २.२ टक्क्याने बाल कामगारांची संख्या कमी होत आहे.

सलग तीन दशक आंग्रे प्रदेश राज्यामध्ये बाल कामगारांची संख्या इतर सर्व राज्याच्या तुलनेमध्ये जास्त होती. आंग्रे प्रदेश राज्यामध्ये १९७१ मध्ये १६२७४९२ बाल कामगार, १९८१ मध्ये १९५१३१२ बाल कामगार, १९९१ मध्ये १६६१९४० बाल कामगार होते. ते २००१ मध्ये कमी होऊन १३६३३३९ झाले. आंग्रे प्रदेशमध्ये २००१ मध्ये १३६३३३९ बाल कामगार होते तर, सन २०११ मध्ये ४०४८५१ बाल कामगार होते. २००१ व २०११ मध्ये सर्वांत जास्त बाल कामगार उत्तर प्रदेश होते. उत्तर प्रदेशमध्ये सन २००१ मध्ये १९२७९९७ बाल कामगार तर २०११ मध्ये ८९६३०१ बाल कामगार होते. २००१ व २०११ मध्ये दुसऱ्या क्रमांकावर आंग्रे प्रदेश हे राज्य होते. २००१ च्या तुलनेमध्ये २०११ मध्ये सर्व राज्यातील बाल कामगारांची संख्या कमी झाली आहे. फक्त दोन राज्यांची संख्या वाढली आहे. त्यामध्ये दमन व दिव आणि लक्ष्मिंद्रिप राज्य आहेत. दमन व दिव मध्ये २००१ मध्ये ७२९ बाल कामगार होते ते २०११ ला वाढून ७७४ झाले तर, लक्ष्मिंद्रिप मध्ये २००१ मध्ये २७ बाल कामगार होते त्यामध्ये २०११ मध्ये १ ने वाढ होऊन २८ झाले.^४

बाल कामगार प्रथाचे विविध दुष्परिणाम

वर्तमान काळामध्ये बाल कामगाराची वाढती संख्या संपूर्ण जगामध्ये मोठी समस्या बनली आहे. बाल मजूरी राष्ट्रीय विकासाला घातक व संपूर्ण मानव जातीला कलंक व समाजाला बाधक ठरणारी प्रथा आहे. त्यासाठी समाजाच्या सर्व स्थरातूनच तसेच उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यापासून सर्वसामान्य माणसांपर्यत बाल मजूरीचे दुष्परिणाम व बालकांच्या शिक्षणाचे महत्व याबाबतीत जाणीव निर्माण होणे गरजेचे आहे. दिवसेनंदिवस वाढत जाणाऱ्या बाल मजूरीचे दुष्परिणाम राष्ट्राबरोबर समाजालाही भोगावे लागतात.

१) कौटुंबिक परिणाम

बाल कामगार या प्रथेचा सर्वांत घातक व मोठा परिणाम बाल कामगारांच्या कुटुंबावर होतो. घरातील जेष्ठ व्यक्ती काम करण्यास असमर्थ असतील तर अर्थाजनाची जबाबदारी त्या घरातील बालकावर येते. घरातील एक मुलगा किंवा मुलगी कामावर जायला लागली की त्या घरातील सर्वच मुले कामावर जातात. त्यामुळे त्यांना शिक्षणाविषयी आवड निर्माण होत नाही व ते मिळेल ते काम करून आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करतात व पुढे मोठे झाल्यावर कामगार म्हणूनच काम करतात.

२) शैक्षणिक परिणाम

भारतीय राज्यघटनेनुसार १४ वर्षा खालील मुला मुलींना मोफत व सक्रितचे शिक्षण द्यावे अशी तरतुद आहे, परंतु काही मुले त्यांच्या या अधिकाऱ्यापासून वंचित आहेत. कारण शिक्षण घेणे हा त्यांचा हक्क असून त्यांना काही कारणामुळे काम करावे लागते. कामामुळे त्यांचा बौद्धिक विकास होत नाही. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे व मानवाच्या सर्वांगिण विकासाचे एक महत्वाचे साधन आहे. परंतु लहान वयात शिक्षण न मिळालेले ही बालके उज्ज्वल भविष्यासाठी आवश्यक अशा विकासाच्या संधीपासून वंचित राहतात.

३) वैयक्तीक परिणाम

बाल वयात काम केल्याने या बालकांचा वैयक्तीक विकास होत नाही. त्यांना विचार, आचार, संचार व संस्कार याचे अजिबात ज्ञान नसते. जीवन म्हणजे काय? ते कसे जगावे? याचाही विचार करण्याची त्यांची क्षमता नसते. बालक ज्या ठिकाणी कामाला असेल त्या ठिकाणच्या मालकाने सांगीतलेले काम करणे व त्या कामाचा मोबदला पैशाच्या स्वरूपात घेणे एवढेच त्यांना माहित असते. मालक वर्गाच्या दबाव वृत्तीमुळे बालकांचे वैयक्तिक जीवण फक्त आज्ञा पाळणे व जनावरासारखे काम करणे एवढ्यापुरतेच मर्यादित राहते व बालक त्याचे बालपण व वैयक्तीक स्वातंत्र हरवून बसते.

४) आरोग्यविषयी परिणाम

फटाके तयार करण्याचा उद्योगात, विडी बनवणाऱ्या कारखान्यात लहान मुलं काम करतात. त्यामुळे त्यांच्या शरीरावर घातक परिणाम होतात.^५ बाल कामगार हा ५ ते १४ या कोवळ्या वयोगटातील असते. त्यांना अधिक तास काम करावे लागते. तसेच त्यांना पौष्टीक आहारा न देता निकृष्ट आहार दिला जातो. या सर्व बाबींचा विपरीत परिणाम त्याच्या आरोग्यावर होतो. सततच्या कामामुळे त्यांची वाढ होत नाही व प्रतिकार शक्ती कमी होते व लहान वयातच कामाचा भार व निकृष्ट दर्जाचे अन्न यामुळे त्या मुलाची योग्य प्रमाणात वाढ होत नाही. अशा प्रकारच्या मुलांना अनेक प्रकारचे आजार होतात. जसे, फुफ्फुसाचे आजार, हृद्याचे आजार, पोटाचे आजार.

५) सामाजिक परिणाम

बाल कामगार ही प्रथा फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे ती एकाच प्रयत्नामध्ये नष्ट होणे शक्य नाही. या प्रथेमुळे सुरुवातीपासूनच समाजाची हानी झाली आहे. समाजातील एक मोठे बळ बाल मजूरीमध्ये गुंतल्यामुळे समाजाचा शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकास होऊ शकत नाही. सामाजिक भावना व सामाजिक बांधिलकी या बाल मजूरीमुळे संपत आहे.^६

६) आत्मविश्वास, आत्मसन्मान व महत्वाकांक्षेत अडथळा

बाल कामगार थोड्या पैशासाठी शिक्षणाशिवाय आपल्या बालपणातील अमूल्य वेळ रोजगारीसाठी देतात त्यामुळे त्यांचा विकास होत नाही. ते सुरुवातीपासूनच मालक व मजूर एवढ्यापर्यंत सीमीत राहतात. त्यामुळे त्यांच्यात आत्मविश्वास, आत्मसन्मानाची भावना विभाजित होऊ शकत नाही. आणि ते मजूरीच्या या जाळ्यातून बाहेर पडण्याची महत्वकांक्षा गमावून बसतात.^७ बाल कामगार या प्रथेमुळे समाजात विघातक वृत्ती संघटित होत आहे. समाजात व्यसणे व अनेक विकारांना या प्रथेमुळे प्रोत्साहन मिळत आहे. या दुष्परिणामांचा वेळीच गांभियने विचार कारायला पाहिजे. या प्रथेने आणखी घातक व विघातक रूप धारण करण्यापूर्वीच सामाजिक बांधिलकी म्हणून आपले कर्तव्य समाजाच्या व राष्ट्राच्या हितासाठी पार पाडावे.

उपाययोजना

मुले ही राष्ट्राची संपत्ती आहेत आणि या संपत्तीकडे दुर्लक्ष करून कोणत्याही राष्ट्राला स्वतःचा भविष्यातील विकास करून घेता येणार नाही. परंतु प्राचीन काळापासून मुलांच्या सर्वांगिण विकासाकडे आवश्यक तेवढे लक्ष दिले गेले नाही. बालकांच्या विकासावर परिणाम करणारे अनेक घटक आहेत. समाजाच्या दृष्टीने बालक हा भविष्यातील संपत्ती आहे तरीसुद्धा समाजाने या बालकांवर कामाचे ओळ्ये लादले व यामुळे बालकांवर शारीरिक व मानसिक दुष्परिणाम झाले. बाल कामगार ही समस्या फक्त भारताशीच संबंधित नसून ती एक जागतिक समस्या बनली आहे. बाल कामगार ज्या ठिकाणी काम करतात ते धोकादायक असतात. काही उद्योग वरवर धोकादायक वाटत नसले तरी त्यामध्ये काहीतरी प्रमाणामध्ये धोका असतोच. कारखान्यामध्ये काम करण्याचा बाल कामगारांच्या शारीरिक दुष्परिणामाचा विचार केला तर असे दिसून येते की, बाल कामगार हे अनेक आजारांना बळी पडले आहेत. कारखान्यात काम करण्याचा बाल कामगारांना डोळ्याचे आजार, ब्रॉंकाइटिस, अस्थमा यासारख्या आजारांचा सामना करावा लागतो. कारखान्यामध्ये काम करण्याचा बाल कामगारांची स्थिती अत्यंत दयनीय असुन त्यांना खोकला, त्वचारोग अशा प्रकारच्या आजाराला बळी पडावे लागते. डोक्यावर वजनी वस्तू उचलणे, एखादी वस्तू ओढण्यासाठी जोर लावणे, ज्वलनशील भट्ट्यामध्ये काम करणे इत्यादी कामामुळे त्यांच्या शरीरावर विपरीत परिणाम होऊन त्यांचे आयुष्य कमी होते. बाल कामगार समस्येच्या निर्मूलनाकरीता पुढीलप्रमाणे काही उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत.

१) मोफत शिक्षण

बाल कामगारांना कामापासून दूर करायचे असेल तर त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये आणले पाहिजे. यासाठी त्यांना प्राथमिक शिक्षण मोफत द्यावे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४५ मध्ये १४ वर्षाखालील मुला मुलींसाठी मोफत आणि आवश्यक शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. त्या तरतुदीची प्रभावी अंमलबजावणी व्हायला हवी. तसेच मुलांना शिक्षणाबरोबरच व्यावसायिक कौशल्य प्रशिक्षण द्यायला हवे. कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सरकार, सेवायोजक, आणि सामाजिक संस्था यांनी सर्व स्तरावर मोफत शिक्षण आणि अन्य आवश्यक त्या गरजांची पूर्तता करायला हवी. १ एप्रिल, २०१० पासून सक्तीचे व मोफत शिक्षणाचा कायदा करण्यात आला आहे. त्याची प्रभाविपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

प्राथमिक शिक्षण हे ऐच्छिक किंवा लोकांच्या मर्जीनुसार ठेवायला नको. प्रत्येकासाठी शिक्षण हे सक्तीचे करायला हवे. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मत होते. म्हणजेच आजच्या ‘सर्व शिक्षण अभियान’ सक्तीचे व मोफत शिक्षण, अल्पसंख्यांकाचे शिक्षण या सर्व उपक्रमांच्या विचारांचा पाया डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षणविषयक विचारात दिसून येतो.^६

२) दारिद्र्य निर्मूलन

भारतासारख्या विकसनशिल देशामध्ये बाल कामगारांची समस्या मग ती ग्रामीण भागात असो किंवा शहरी भागात असो तिचे प्रमुख कारण म्हणजे दारिद्र्य होय. दारिद्र्य निर्मूलन करण्यासाठी सरकारच्या विविध योजना आहेत, परंतु भ्रष्टाचार, व्यावसायिक कौशल्यांचा अभाव, उदासिनता, उद्योजकतेचा अभाव यामुळे अनेक कार्यक्रम प्रत्यक्षामध्ये न येता कागदावरच राहतात. या योजना गरीब लोकांपर्यंत पोहचत नसल्यामुळे मंजुर झालेल्या पैशाचा मोठ्या प्रमाणामध्ये दुरुपयोग होतो. बाल कामगार प्रथा नष्ट करण्यासाठी दारिद्र्य निर्मूलन करणे आवश्यक आहे व यासाठी विविध योजना गरीबांपर्यंत पोहचविणे आणि त्यांची योग्य अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

३) बेकारीचे निर्मूलन

भारत देश हा सर्व प्रकारच्या संसाधनांनी समृद्ध आहे तरीसुद्धा मानव संसाधनांचा हवा तसा विकास होत नसल्यामुळे बेरोजगारांची समस्या निर्माण झाली आहे. सद्यास्थितीमध्ये भारतात तरुण बेकारांची वाढती संख्या एक गंभीर समस्या आहे. या समस्येचे निर्मूलन करण्यासाठी उद्योग, व्यापारी गरजा आणि शिक्षण संस्थांच्या अभ्यासक्रमामध्ये आवश्यक ते बदल करायला हवे, यामुळे देशातील तरुण वर्गाला रोजगाराच्या अधिक संधी उपलब्ध होतील व स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करून बेकारीचे उच्चटण करता येईल. प्रौढ आणि तरुण वर्गाला रोजगार उपलब्ध करून दिल्यास मुलांना त्यांच्या कुटुंबासाठी काम करण्याची गरजच राहणार नाही.

४) प्राथमिक आणि प्रौढ शिक्षण

अधिकतर बाल कामगारांचे आई वडील हे अशिक्षित असतात. त्यांचा शिक्षणविषयी नकारात्मक दृष्टीकोण असतो, म्हणून ते मुलांना शाळेमध्ये न पाठवता कामाला पाठवतात. अशा प्रकारच्या अशिक्षित आई वडीलांना सर्वप्रथम साक्षर करण्याची गरज आहे. याचा परिणाम असा होईल की, प्रत्येक कुटुंब प्रमुख आपल्या मुलांच्या भविष्याबाबत सकारात्मक दृष्टीने विचार करू लागतील व मुलांना शाळेमध्ये पाठवतील, त्यामुळे प्राथमिक शाळामधील मुलांच्या गळतीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल. मुलांमध्ये शाळेविषयी आवड निर्माण झाली की, ते कामाला न जाता शाळेमध्ये जातील.

५) सामाजिक जागरूकता

लहान वयामध्ये काम केल्याने मुलांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होतात. बाल वयात रोजगारात राहून संपूर्ण आयुष्याचे नुकसान न करता या वयात त्यांना शिक्षण देऊन बौद्धिक आणि शारीरिकदृष्ट्या सक्षम झाल्यानंतर भविष्यामध्ये तो अधिक उत्पन्न मिळवेल असे मुलांच्या पालकांना पटवून दिले पाहिजे. बाल कामगार हे विविध प्रकारच्या क्षेत्रामध्ये काम करतांना दिसतात, या कामादरम्यान त्यांचे आर्थिक, मानसिक व शारीरिक शोषण केल्या जाते. या शोषणविषयी समाजामध्ये जागरूकता निर्माण करणे गरजेचे आहे. तसेच बाल कामगारांच्या भविष्याचा विचार करून सरकार आणि सेवायोजक यांनी देखिल शिक्षणाचे महत्व लक्षात घेऊन आपले सामाजिक दायित्व पूर्ण करायला हवे. अशा प्रकारच्या प्रयत्नामुळे बाल कामगारांची कुप्रथा नष्ट करण्यासाठी पालकामध्ये आणि समाजामध्ये सामाजिक जागरूकता निर्माण करायला हवी.

६) प्रसार माध्यमांचा उपयोग

बाल मजूरीची समस्या ही खूप पूर्वीपासून चालत आलेली कुप्रथा आहे. ती नष्ट करण्यासाठी निरंतर प्रयत्नाची गरज आहे. समाजामध्ये हे पटवून दिले पाहिजे की ही वाईट प्रथा असुन यामुळे मुलांचे खूप मोठे नुकसान होते. बाल कामगारांच्या समस्याकडे लोकांचे लक्ष केंद्रीत करण्यासाठी सर्व प्रसार आणि प्रचार माध्यमांचा प्रभाविपणे उपयोग केला पाहिजे. यासाठी नाटके, भजने, पथनाट्ये, भाषणे, पोवाडे, किर्तने, चित्रकला, लोकगीते, चित्रपट आणि वर्तमानपत्रे इत्यादी माध्यमांचा सातत्याने उपयोग करून समाजामध्ये या समस्यविषयी जागरूकता निर्माण केली पाहिजे.

वर्तमान काळामध्ये जगातील देश जागतिकीकरणाने प्रभावित झाले असुन सुद्धा अनेक समस्यांचा विचार आजही केला जात नाही. बाल कामगारांच्या समस्येची तीव्रता कमी करण्यासाठी गरीब कुटुंबातील मुला मुलींनी नियमितपणे शाळेत पाठवावे. यासाठी प्रभाविपणे योजना राबविण्याची गरज आहे. बाल कामगारांवर पूर्णपणे बंदी घालणे तत्वतः योग्य वाटत असले तरी ते व्यवहारीक दृष्टीकोणातून साध्य करण्यासाठी प्रयत्नाची आवश्यकता आहे. घरची आर्थिक परिस्थिती खालावलेली असल्यामुळे मुलांना कामावर पाठविणाऱ्या पालकांना असे पटवून दिले पाहिजे की, मुलांना कामापेक्षा शिक्षणाची अधिक गरज आहे.^९

७) रोजगाराच्या संधीत वाढ

दारिंद्रिय, बेरोजगारी या समस्येप्रमाणेच भारतामध्ये बाल कामगार ही एक समस्या आहे. या कुप्रथेचे समुळ उच्चाटण करण्यासाठी बाल कामगारांच्या आई वडीलांना रोजगार उपलब्ध करून द्यावा व लहान मुलांना शिक्षणावरोबरच रोजगार प्राप्तीच्या संधी उपलब्ध करून देणारे शिक्षण दिले पाहिजे. गरीब मुलांसाठी 'कमवा आणि शिका' यासारख्या योजना राबवायला हव्यात, या सर्वांचा परिणाम असा होईल की, लहान मुलांना स्वतःच्या विकासावरोबरच देशाच्या आणि सामाजिक विकासात योगदान देता येईल.

८) कुटुंबाचा आकार कमी ठेवणे

भारतामध्ये वेगवेगळ्या अभ्यासाच्या निरिक्षणावरून असे दिसून येते की, गरीब आणि अशिक्षित कुटुंबाचा आकार मोठा असतो. अशा कुटुंबातील कुटुंब प्रमुखाची अशी धारणा असते की, 'जास्त मुले म्हणजे जास्त उत्पन्न' होय. कारण अशी मुले थोडी मोठी होताच कुटुंबाचा आर्थिक आधार बनतात. अशा वेळी कुटुंब प्रमुखाला योग्य मार्गदर्शन करून लहान वयात काम केल्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामाविषयी माहिती द्यावी व कुटुंबाचा आकार नियंत्रणात ठेवण्याचे कायदे सांगावे व समाजामध्ये या समस्येविषयी जनजागृती करावी.^{१०}

सारांश

२००१ च्या जनगणनेच्या तुलनेमध्ये २०११ मध्ये बाल कामगारांची संख्या कमी झाली. परंतु ही समस्या पूर्णपणे नष्ट झाली नाही. ज्या योजनांमुळे ही संख्या कमी झाली त्या योजना अधिक प्रभाविपणे राबविल्यास ही संख्या अधिक प्रमाणात कमी होण्यास मदत होते. बाल कामगार विविध कारणामुळे काम करत असतात परंतु त्यामध्ये सर्वांत महत्वाचे कारण म्हणजे आर्थिक कारण आहे. आर्थिक परिस्थिती खालावलेली असल्यामुळेच जास्तीत जास्त मुले कामाकडे वळतात.

आजचे बालक देशाचे भवितव्य आहेत, ती देशाची एक अमूल्य संपत्ती आहे. मुलांच्या विकासावरच राष्ट्राचा विकास अवलंबून असतो. यासाठी मुलांना कामाला न पाठवता शाळेमध्ये पाठविण्याची गरज आहे. परंतु अनेक मुले काम करतांना दिसून येतात. याकडे सर्वजन दुर्लक्ष करतात. बाल कामगारांचे कामादरम्यान शोषण केल्या जाते. बालकाकडून शारीरिक कष्टाची कामे करून घेणे म्हणजे माणुसकीला काळीमा फासणारी बाब आहे. भारत सरकारने बाल कामगारांची प्रथा नष्ट करण्यासाठी अनेक घटनात्मक तरतूदी आणि कायदे केले तरी ही प्रथा दिसून येते. ही प्रथा नष्ट करण्यासाठी कायद्याच्या योग्य अंमलबजावणीची व यासाठी सर्व समाजघटकांनी प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

संदर्भसूची :

१. Varandani G.(1994) : "Child Labour and Women Worker, Ashish Publishing House, New Delhi. Page no. 55.
२. रोडे विजयकुमार (२०१३): "आर्थिक विकास: एक चिंतन", चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. पृष्ठ क्र. ३१४.
३. शिवचरण सिंह 'पिपिल'(२०१२): "आधुनिक भारत में बाल श्रमिक", तरुनम पब्लिकेशंस, नोएडा, पृष्ठ क्र. ०७.
४. भारतीय जनगणना १९७१ ते २०११.

५. मुजुमदार प्रमोद (२००२): “अस्तित्वाचे प्रश्न”, अक्षर प्रकाशन, मुंबई, पृष्ठ क्र. ७२.
६. पाठेकर रवी (२०१२): “भंडारा जिल्ह्यातील बाल कामगारांचा आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास”, पीएच.डी. शोधप्रबंध, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर. पृष्ठ क्र. १७, १८.
७. फडणवीस मृणलिनी, देशपांडे प्राची (२००२): “श्रम अर्थशास्त्र”, पिंपळापुरे अँन्ड कं. नागपूर.
८. कुलकर्णी शालिनी (२००९): “भारतीय व पाश्चात्य शिक्षणतज्ज्ञ”, नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे. पृष्ठ क्र. ८१.
९. बोधनकर सुधीर, चव्हाण साहेबराव (२००८): “श्रम अर्थशास्त्र”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
१०. Chhina S.S. (2009): “Child Labour Problem and Policy Implication”, Regal Publications, New Delhi.
११. बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, कुलकर्णी मृणाल (२०१४): “सामाजिक संशोधन पद्धती”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
१२. गुप्ता लक्ष्मा (२००६): “भारतीय समाज और शिक्षा”, वंदना पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
१३. त्रिपाठी मधुसूदन (२००८): “भारत में मानवाधिकार”, ओमेगा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
१४. मंजु पाण्डेय (१९९८): “भारत में बालश्रमिक”, मानक पब्लिकेशन्स, प्रा. लि. नई दिल्ली.

